

Το καθεστώς της δουλείας στην κλασική αρχαιότητα

Μαρία Γκιρτζή
Δρ Αρχαιολογίας

Προξενεί κατάπληξη το γεγονός ότι στα ομηρικά χρόνια ο Βασιλιάς Οδυσσεύς οργώνει μόνος του τα χωράφια του και η βασίλισσα Πηνελόπη υφαίνει με τα ίδια της τα χέρια! Στη μακρινή αυτή εποχή η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε έργα δούλων και έργα ελευθέρων δεν είναι ακόμα σαφής. Κατά τον Andrews¹, «αν η διάκριση ανάμεσα σε δούλους και ελεύθερους έγινε βαθύτερη και σαφέστερη κατά την κλασική περίοδο, τούτο οφείλεται στο ότι το νόημα της ελευθερίας είχε πια ξεκαθαριστεί και η αξία της είχε αυξηθεί αφάνταστα». Μέσα από αυτό το πρίσμα πρέπει να ιδωθεί η μαρτυρία του Αριστοτέλη (*Πολιτικά* 7.1253b) ότι «ο άνθρωπος χρειάστηκε εργαλεία έμψυχα και άψυχα. Οι δούλοι είναι έμψυχη ιδιοκτησία και το πιο τέλειο από όλα τα εργαλεία». Τιοιουτοτρόπως, στην κλασική αρχαιότητα η δουλεία καταντά να θεωρείται «φυσικό φαινόμενο» σε όλα τα μήκη και πλάτη της αρχαίας Ελλάδας (Αθήνα, Σπάρτη, Κρήτη κ.α.), αφού, κατά τον Αριστοτέλη και πάλι, «ορισμένοι άνθρωποι είναι κατασκευασμένοι για να είναι δούλοι».

1. Οικιακοί δούλοι που ετοιμάζουν τα εδέσματα (ο άνδρας στο «σπάνιο»), τα σερβίρουν (η γυναίκα με το δίσκο) και διασκεδάζουν τους καλεσμένους του οικοδεσπότη (η αυλήτριά στον «ανδρώνα»). Πηγή: Κόνναλλυ Π./ Ντοτς Χ., *Η αρχαία πόλη*, Αθήνα 2001.

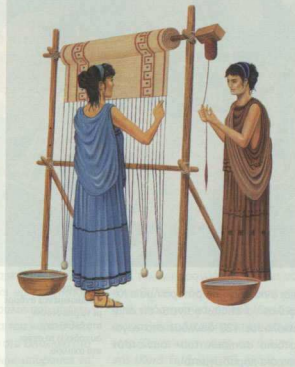

Στην αρχαία Αθήνα η κυριότητα δούλων και η απολαβή χρημάτων από την πώληση ή τη μίσθωσή τους συνιστούσε μία από τις βασικότερες οικονομικές δραστηριότητες. Η πλειονότητα των δούλων προέρχονταν από τη Θράκη, τις παραδουνάβιες χώρες (π.χ. Σκυθία) και τη Μικρά Ασία (π.χ. Λυδία, Κάρια κτλ.), περιοχές οι οποίες θεωρούνταν «Βαρβαρικές» και «οι λαοί που τις κατοικούν», κατά τον Αριστοτέλη (*Πολιτικά* 7.1372b, 22-23), «διαθέτουν ευφυΐα και τεχνική επιδεξιότητα, αλλά δεν έχουν ψυχικό σθένος και γι' αυτό τους κυβερνούν άλλοι και είναι προορισμένοι για δούλοι». Συνήθως αποτελούσαν πολεμικά λάφυρα και σπανιότερα λεία πειρατειών, η οποία υπό το καθεστώς της αθηναϊκής ναυτικής συμμαχίας είχε περισταλεί στο ελάχιστο. Πράγματι, η κυριότερη πηγή προμήθειας δούλων ήταν ο πόλεμος, ο οποίος απέφερε τέρψια κέρδη από τη μια στιγμή στην άλλη στον εμπόρο. Αυτοί ακολουθούσαν το στρατεύμα με μοναδικό σκοπό να διεκδικήσουν τους αιχμαλώτους από τους νικητές –που τους μοιράζονταν αρχικά άμεσα– στη φθινότερη δυνατή τιμή, την οποία μπορούσαν να αποσπάσουν με μεγαλύτερη επιτυχία άμεσα, όταν οι στρατιώτες ήταν σε κατάσταση μέθης από τη νίκη. Μια ελάχιστη μειονότητα αποτελούσαν οι γντόπιοι δούλοι, που ανήκαν σε μια από τις παρακάτω κατηγορίες: α. εγκαταλελειμμένα παιδιά, αφημένα μέσα σε πλύνια δοχεία στην αγορά, β. φτωχοί, μη δυνάμενοι να συντηρηθούν, που γίνονταν εκούσια δούλοι κάποιου για να κερδίσουν έστω την τροφή τους (εδώ μπορούν να συμπεριληφθούν και αρκετοί Θράκες, οι οποίοι, κατά τον Ηρόδοτο (5.6.1), στη μεγάλη τους ανέχεια πουλούσαν τα παιδιά τους), γ. οφειλότες, που έβηταν ως εγγύηση ενός χρέους τον εαυτό τους και αδυνατούσαν να το αποπληρώσουν, γίνονταν άμεσα δούλοι του πιστωτή. Η «Σεισάχθεια» του Σόλωνα, όμως, ήρθε να περιορίσει στο ελάχιστο, ή μάλ-

λον να απαλείψει σχεδόν την τελευταία κατηγορία, καθώς όχι μόνο επέβαλε την παραγραφή των χρεών και την απελευθέρωση όσων υποδουλώθηκαν για κάποιο χρέος (φέρνοντας πίσω ακόμα και όσους είχαν οδηγηθεί στην εξορία λόγω εξαθλίωσης), αλλά και απαγόρευσε μια για πάντα αυτή την πρακτική².

Προκύπτει, λοιπόν, ότι οι περισσότεροι δούλοι συνιστούσαν μεταβιβάσιμο εμπόρευμα, που διατίθeto σε ειδικές αγορές, οι μεγαλύτερες εκ των οποίων είχαν την έδρα τους στη Δήλο, στη Σάμο, στην Κύπρο, στο Βυζάντιο αλλά και στην Αθήνα (όπου υπήρχαν δύο: μία στο Σούνιο για την προμήθεια των μεταλλείων του Λαυρίου και μία στο κέντρο της πόλης). Για την αγορά της Αθήνας συγκεκριμένα είναι γνωστό ότι οι δουλέμποροι συνέρρεαν την πρώτη ημέρα κάθε μήνα στο ειδικό, για αυτόν το σκοπό, τμήμα της αρχαίας Αγοράς (γνωστό ως «σώματα») και έκαναν τις αγοροπωλησίες ακολουθώντας ορισμένη, προκαθορισμένη διαδικασία. Ανέβазαν το δούλο στο «λίθο πώλησης», εκθείαζαν τα προσόντα του και ακολουθούσε πλειστηριασμός. Πρέπει να σημειωθεί ότι όφειλαν να αναφέρουν και πιθανά ελαττώματα (φθίση, πέτρα στα νεφρά, επιληψία, σωματικά ή ψυχικά νοσήματα που δεν φαινόταν διά γυμνού οφθαλμού), δεδομένου ότι με την πώληση δινόταν και εγγύηση μισού ή ενός χρόνου, ενώ εκουσία απόκρυψη κάποιων από τις ανωτέρω ασθένειες έδινε λαβή για «καταγγελία» στο δικαιοσύνη από μέρος του αγοραστή. Μελετώντας λίστες δημοπρασιών διαπιστώνεται ότι η τιμή αγοράς εξαρτιόταν από διάφορα δεδομένα, όπως η ηλικία (νεότεροι = ακριβότεροι), το φύλο (οι γυναίκες συνήθως κόστιζαν περισσότερο), η γνώση κάποιων τεχνών (π.χ. δούλος γνώστης της χρυσοκομίας αγοράστηκε προς 360 δραχμές), ενώ μια μέση τιμή κυμαινόταν στις 170 δραχμές.

Δεδομένου ότι υπήρχαν και φτηνοί δούλοι, δικαιολογείται το γεγονός ότι

2. Οικιακή δούλα που βοηθάει την κυρία της στον αργαλειό.
Πηγή: Wilkinson Ph., *Η ιστορία μέσα από την πέτρα*, Αθήνα 2001.

ακόμα και αρκετοί από τους ασθενέστερους οικονομικά είχαν έστω ένα δούλο, χωρίς να λείπουν οι εξαιρεσίες, όπως ο «Αδύνατος» στον Λυδία, ο οποίος δηλώνει ότι «δουλεύω όπως-όπως μόνος μου και δεν μπορώ ακόμα να αγοράσω ένα δούλο, για να δουλεύει αυτός» (*Υγέρ Αδυνάτου* 6). Ένας μέσος Αθηναίος από την άλλη ή ένας εύπορος μέτοικος (όπως, για παράδειγμα, ο Κηφισόδωρος, κάτοχος 16 δούλων) εύδινατο να έχει και μία δεκαριά δούλους στη δούλεψη του. Αν και ο Πλάτωνας σημειώνει ότι κάθε εύπορος Αθηναίος είχε στην κατοχή του τουλάχιστον 10 δούλους, με βάση τα οικονομικά στοιχεία κατά την περίοδο της άνθησης της αθηναϊκής οικονομίας, ο αριθμός αυτός μάλλον πρέπει να ανερχόταν στους 50 ή και παραπάνω (όπως, για παράδειγμα, ο Δημοσθένης, πατέρας του ομώνυμου ρήτορα, που χρησιμοποίησε 32 δούλους στο μαχαίροεισίο του και 20 στο κλινοεισίο). Βέβαια, τόσο ο Νικίας –στον οποίο καταγράφεται ότι ανήκαν 1.000 δούλοι– όσο

3. Παιδαγωγός (ο ηλικιωμένος άνδρας με το μπιστούλι στα δεξιά) που συνοδεύει το αγόρι στο σχολείο.

και ο πατέρας του ρήτορα Λυσία Κέφαλος –ο οποίος φαίνεται ότι ασχολούσε 120 δούλους στο εργοστάσιο ασπίδων του– συνιστούν ακραία παραδείγματα’.

Η δολοκτησία, όμως, δεν περιοριζόταν στον ιδιωτικό τομέα. Κατ’ αρχάς, οι δημόσιοι δούλοι ανέρχονταν σε σεβαστό αριθμό και κάλυπταν μια ευρεία γκάμα θέσεων (π.χ. γραφείς, κλητήρες της Εκκλησίας του Δήμου, της Βουλής ή των δικαστηρίων, υπηρέτες αρχόντων, δοκιμαστές, όργανα της τάξης, οδοκαθαριστές, εργάτες σε νομισματοκοπεία ή σε δημόσια έργα οικοδομικά και οδοποιίας κτλ.). Επιπλέον, και τα ιερά φέρονταν να χρησιμοποιούν αρκετούς δούλους («ιερόδουλοι»). Εντούτοις, συντριπτική πλειονότητα αποτελούσαν οι ανήκοντες σε ιδιώτες.

Οι ιδιωτικοί δούλοι διακρίνονταν σε διάφορες κατηγορίες ανάλογα με τις ασχολίες και το καθεστώς δουλείας. Κατ’ αρχάς, απαντούν οι οικιακοί («οικέται»), όπως για παράδειγμα: θυρωρός, μάγειρας, σινοχόος, αγοραστής, οικονόμος (πρόσωπο απόλυτου εμπιστοσύνης που είχε υπό την εποπτεία του τους προαναφερθέντες), κοπέλες που βοηθούσαν την οικοδέσποινα στην φωνητική, όμορφες κοπέλες που σέρβιραν και διασκέδαζαν τους καλεσμένους στα

συμπόσια, τροφός (γυναίκα προορισμένη να αναθρέψει τα παιδιά), παιδαγωγός (άνδρας κάποιας ηλικίας επιφορτισμένος να συνοδεύει το αγόρι στο σχολείο κουβαλώντας του τα πράγματα, να κάθεται παράμερα στο σχολείο και να περιμένει το τέλος των μαθημάτων, να διδάσκει στο παιδί καλούς τρόπους και ηθική κτλ.), οι οποίοι ήταν συνδεδεμένοι με τη ζωή του οίκου. Τούτο αποδεικνύεται και από την τελετή υποδοχής που ακολουθούσαν για κάθε νέο οικιακό δούλο (οδηγούνταν μπροστά στην εστία, όπου η κυρία του σπιτιού τον έβρινε με ξηρά σύκα, κουρμάδες και πιάτκια, προκειμένου το νέο απόκτημα να φέρει όφελος στο νοικοκυριό), με την οποία αυτός πλέον προσδεόταν και στη λατρεία της οικογένειας, ακολουθώντας τη θρησκεία της, λαμβάνοντας μέρος στις προσευχές και τις οικογενειακές εορτές και ενταφιαζόμενος αρκετές φορές στον οικογενειακό τάφο. Εν συνέχεια, συναντώνται οι δούλοι που προορίζονταν για αγροτικές εργασίες (με τις οποίες ασχολούνταν κάποιες φορές και οικιακοί δούλοι αγροτικών, όταν οι δουλείες του σπιτιού δεν ήταν αρκετές). Τέλος, υπήρχαν και οι δούλοι που δούλευαν σε εργαστήρια ή μικροεπιχειρήσεις (που ανήκαν στους κυρίους

τους ή τους μίσθωναν εκείνοι σε αυτές) σε διάφορες θέσεις ανάλογα με τα προσόντα τους. Συνεπώς, οι ανειδίκευτοι ασχολούνταν, για παράδειγμα, με το να σκάβουν για εξόρυξη πλού, να φορτώνουν κάρβουνα, να τροφοδοτούν τη φωτιά και να μεταφέρουν αγγεία σε εργαστήρια αγγειοπλαστικής ή να φουσκώνουν το φουσερό, να ανάβουν φωτιά, να κρατούν με τανάλια στο αμόνι το πυρωμένο σίδερο σε εργαστήρια σιδηρουργίας ή χαλκοπλαστικής. Εξειδικευμένοι τεχνίτες αντίστοιχα βοηθούσαν άμεσα τον αγγειοπλάστη, τον αγγειογράφο, το σιδηρουργό, το χαλκοπλάστη, το χρυσοκόο ή επιτελούσαν μόνοι τους το έργο. Άτομα με στοιχειώδη μόρφωση, από την άλλη, χρησιμοποιούνταν ως υπάλληλοι σε μαγαζιά, τράπεζες κτλ.

Κάποιοι από τους δούλους που εργάζονταν σε εργαστήρια ή άλλου είδους επιχειρήσεις (που σχετίζονταν συνήθως με εμπορικές ή τραπεζικές συναλλαγές) απολάμβαναν ένα ιδιαίτερο καθεστώς συνιστώντας την κατηγορία των «κωρίς οικοκυτών». Αυτοί αναλάμβαναν να δουλεύουν μόνοι τους τις μικροεπιχειρήσεις του κυρίου τους και να μεριμνούν για την τροφή και τη συντήρησή τους γενικότερα (κάποιοι έμεναν σε δικά τους σπίτια με τις οικογένειές τους),

αποδίδοντας στο αφεντικό τους ένα πάγιο ποσό («αποφορά») και κρατώντας για τον εαυτό τους τα υπόλοιπα κέρδη. Μια τελείως ιδιόζουσα κατηγορία δούλων, οι οποίοι απέφεραν τεράστια κέρδη στους κυρίους τους (ένας εκ των οποίων ήταν ο στρατηγός Νικίας) αλλά υπέφεραν τεράστιες ταλαιπωρίες, αποτελούσαν αυτού που δούλευαν στα μεταλλεία του Λαυρίου. Εκεί τοποθετούνταν οι πλέον «βάρβαροι» που δεν άρμωζαν για οικιακές ή άλλες ασχολίες και οι οποίοι εργάζονταν περίπου 10 ώρες την ημέρα, αλυσοδεμένοι σε υπόγειες γαλαρίες⁴.

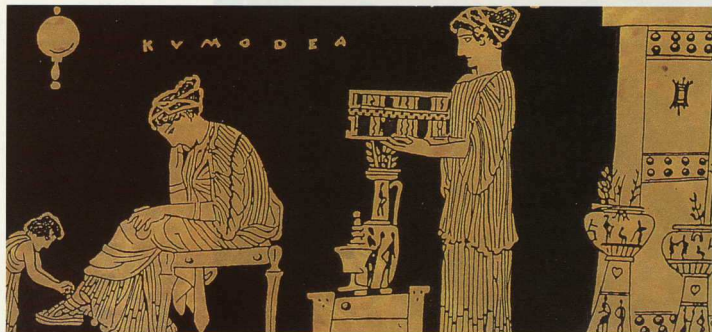
Η παραπάνω περίπτωση, μαζί με αυτούς που γύριζαν τις μυλόπετρες, συνιστούσαν παραδείγματα ιδιαίτερης κακομεταχείρισης δούλων, η οποία όμως κάθε άλλο παρά πάγια τακτική υπήρξε στην αρχαία Αθήνα, παρά τις δηλώσεις του Ξενοφώνα ότι «με τους δούλους είναι καλά να φέρεσαι όπως και με τα ζώα για να τους μάθεις να υποτάσσονται». Οι Αθηναίοι, που χρειάζονταν το εργατικό δυναμικό για τη βιοτεχνία και την ομαλή λειτουργία του οίκου τους αλλά και του κράτους, αντιλαμβάνονταν ότι η καλή μεταχείριση των δούλων απέφερε καλύτερα αποτελέσματα.

4. Οικιακές δούλες που βοηθάνε την οικοδέσποινα στην ένδυση (η γυναίκα με το μπασούλι) και στην υπόδηση (η μικρή δούλα στα αριστερά).

Βέβαια, οι σωματικές τιμωρίες για παραπτώματα δούλων δεν έλειπαν και σε κάποιες περιπτώσεις ήταν αρκετά αυστηρές. Για παράδειγμα, η παραμέληση εργασιών επέσυρε την ποινή της μαστίγωσης ή του ραβδισμού (οι οποίοι, όμως, με νόμο περιορίζονταν στους 50), η κλοπή μαστίγωση ή πείνα, ενώ η απόπειρα δραπετεύσης σήμαινε σημάδεμα με πυρακτωμένο σίδερο. Μαρτυρούνται και κάποιες τιμωρίες όπου χρησιμοποιούνταν λουριά, ζυγοί, κωνική ξύλινη σανίδα ή σιδερένια πλάκα με τρύπες για τα πόδια του τιμωρούμενου, οι οποίες όμως επιβάλλονταν σε ακραίες καταστάσεις. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι, με βάση το αρχαίο δίκαιο, αν κάποιος δούλος δεν τρεφόταν αρκετά, ήταν ελεύθερος να φύγει και να αναζητήσει άλλο κύριο, ενώ δούλος που υπέκειτο στη σκληρότητα του κυρίου του, αν ζητούσε άσυλο στο Θηοείο ή στο βωμό των Ευμενίδων, μπορούσε να απευθύνει παράκληση να μεταβιβασθεί σε άλλο κύριο. Επιπλέον, αναιτία κακοποίηση δούλου από ελεύθερο τιμωρούνταν και βάσει νόμου και έδινε λαβή σε «δική ύβρεως» (Δημοσθένης, *Κατά Μειδίου* 47-49), όπου παραχωρούνταν στο θύμα συγγήγος, ενώ ο Αθηναίος-θύτης

μπορούσε να τιμωρηθεί μέχρι και με θανατική ποινή. Τέλος, ο φόνος δούλου οδηγούσε σε διπλή δίκη: α. «δική βλάβης», η οποία είχε να κάνει με την υλική ζημιά που υπέστη ο κύριος του δούλου, που φυσικά κρατούσε το ρόλο του κατηγορού (εφόσον δεν ήταν ο ίδιος ο θύτης), και β. «δική φόνου» υπέρ του θύματος και εναντίον οποιουδήποτε ενόχου (ακόμα και αν ήταν ο ίδιος ο αφέντης). Οι δίκες αυτές δεν ήταν σπάνιες –για παράδειγμα, ο Ευθύφρωνας μνηύει τον ίδιο του τον πατέρα για φόνο δούλου και αδιαφορία (Πλάτων, *Ευθύφρων*)– και λάμβαναν χώρα στο Παλλάδιον ενώπιον των 51 Εφετών, οι οποίοι τιμωρούσαν με εξορία.

Προκειμένου να αποφευχθούν όμως τυχόν παρανοήσεις, πρέπει να τονισθεί ότι οι δούλοι δεν είχαν νομική υπόσταση και αρχικά (6ος-5ος αιώνας) ούτε δικαιοπρακτική ικανότητα. Όπως καταγράφει και ο Αισχύνης (*Κατά Τιμάρχου* 16), ακόμα και στα δικαστήρια κατέθεταν ως μάρτυρες υποβαλλόμενοι σε βάσανο (π.χ. τους μαστίγωναν, τους έστριβαν τα χέρια, τους έριχναν ξίδι στη μύτη, τους έγδερναν, τους έδεσαν σε ουρά αλόγου κτλ.), για να επιβεβαιωθεί η ειλικρίνειά τους. Σιγά-σιγά όμως, η δικαιοπρακτική τους ανικανότητα

ατόνους. Έτσι από τον 4ο αιώνα ήταν σε θέση να καταγγέλλουν, χωρίς βασανιστήρια, πράξεις προδοσίας, ιεροσυλίας ή καταχρήσεως δημόσιου χρήματος, και μάλιστα αν προσέφεραν αδιάσειστα τεκμήρια για την καταγγελία τους χαριζόταν η ελευθερία, ενώ σε αντίθετη περίπτωση τους περίμενε ο θάνατος. Επιπλέον, ορισμένοι από τους «χωρίς οικούστες», στους οποίους οι κύριοί τους ανέθεταν να προβαίνουν σε εμπορικές συναλλαγές και πράξεις, εδύναντο πλέον να εμπλέκονται και σε δικαστικές εκκαθαρίσεις συναφών διαφορών⁵. Εντούτοις, παρά την όποια βελτίωση των προνοιών των δούλων, υπήρχαν βασικοί περιορισμοί, που συνέχισαν να υφίστανται. Δεν μπορούσαν να παντρευτούν χωρίς την άδεια των αθηναίων αφεντικών, οι οποίοι μάλιστα δεν ευνοούσαν τις ενώσεις δούλων (και γι' αυτόν το σκοπό προσαθούσαν να τους έχουν σε χωριστά δωμάτια), που θα οδηγούσαν σε γέννηση τέκνων, δεδομένου ότι, αντί να αναθρέψουν αυτά, προτιμούσαν να αγοράσουν έναν ενήλικο δούλο. Φυσικά, πρέπει να επισημανθεί ότι, αν και όλα τα ανωτέρω (περί νομικής υπόστασης, δικαιοπρακτικής ανικανότητας και γάμου) ίσχυαν για τους περισσότερους που

υπέμεναν τη δουλεία, εντούτοις υπάρχουν περιπτώσεις δούλων⁶ οι οποίοι ήταν σε ευνοϊκότερη μοίρα. Σε αυτή την κατηγορία περιλαμβάνονταν κατ' αρχάς οι ακύβες τοξότες (που αποστέλλουν την ελίτ των δημοσίων δούλων), οι εργαζόμενοι στα δημόσια έργα (οι οποίοι δεν διακρίνονταν από τους ελεύθερους και τους μετοίκους, αφού φορούσαν τα ίδια ενδύματα, έκαναν την ίδια δουλειά και πληρώνονταν το ίδιο), οι παιδαγωγοί, οι τροφοί και οι οικογενειακοί γιατροί (οι οποίοι είναι εκείνοι από τους οικιακούς δούλους που βρίσκονταν πιο κοντά στα αφεντικά τους). Κάποιοι δικαίως θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι όσο λιγότερος δούλος είχε ένας ιδιοκτήτης, τόσο πιο πολύ τους γνώριζε προσωπικά και είχε πιο εξοικειωμένη σχέση μαζί τους, ενώ όσο περισσότερους είχε, περιοριζόταν στο να σχετίζεται άμεσα με κάποιους οικιακούς και τους εργοδηγούς των επιχειρήσεών του. Μια στενή σχέση με τον κύριο, αλλά και η απολαβή πληρωμής, μπορούσε να οδηγήσει σε μια πολυπόθητη κατάληξη για κάθε δούλο: τη χειραφέτηση⁷. Ο δούλος απελευθερωνόταν όταν το επιθυμούσε ο ιδιοκτήτης του, ο οποίος χάριζε την ελευθερία,

πολύ σπάνια χωρίς αντίτιμο (συνήθως μέσω διαθήκης για τη μακρά υπηρεσία) και συχνότερα έναντι κάποιου ποσού. Τα χρήματα της χειραφέτησης αποδίδονταν συνήθως από το μισθό του δούλου (ενδεικτικά αναφέρεται ότι ένας ειδικός τεχνίτης πληρωνόταν μία δραχμή την ημέρα και κρατούσε το ένα έκτο για τον εαυτό του), ενώ από τα μέσα του 4ου αιώνα μαρτυρείται και η ύπαρξη ενός εράνου, στον οποίο συνεισέφεραν δούλοι και ελεύθεροι για την εξαγορά δούλων. Η τελική απελευθέρωσης ήταν απλή: ο ιδιοκτήτης συνοδευόμενος από το δούλο και μερικούς φίλους-μαρτύρους οδηγούσαν σε ένα ναό (συνήτορα των Δελφών) και παρουσία και των ιερέων εξέφραζε τη βουλήσή του να του αποδώσει την ελευθερία του «πουλώντας» τον εικονικά στους θεούς. Την επόμενη ημέρα ο κήρυκας ανήγγελλε το γεγονός σε δικαστήρια, επί του και ιερά τps πόλης για να επισημοποιηθεί η πράξη. Οι απελευθερωμένοι απολάμβαναν τα ίδια δικαιώματα με τους μετοίκους. Σε κάποιες περιπτώσεις, όμως, συνέχισαν να εξαρτώνται από τον τένος κύριο («παρამένους»), στον οποίο φέριλαν να προσφέρουν κάποιες υπηρεσίες και, αν τις παραμελούσαν, ο πρώην ιδιοκτήτης μπορούσε να τις απαιτήσει με ένδικα μέσα («δίκη αποστασίου»). Εντούτοις, δεν ήταν λίγα τα παραδείγματα χειραφετημένων οι οποίοι όχι μόνο απολάμβαναν την ελευθερία τους, αλλά συγκεντρώναν και τεράστιες περιουσίες, όπως, για παράδειγμα, τον 4ο αιώνα ο Πασίων, ο οποίος έγινε τραπεζίτης και πεθαίνοντας άφησε πλούθος κινητών και ακινήτων, μεταξύ των οποίων και ένα ολόκληρο εργοστάσιο όπλων. Δεν πρέπει να λησμονηθεί, όμως, και μια ξεχωριστή –και ιδιαίτερα σπάνια για τα αθηναϊκά δεδομένα– περίπτωση μαζικής απελευθέρωσης δούλων, που συνδέεται με κατάσταση εκτάκτου ανάγκης. Συγκεκριμένα, ο Μιλτιάδης, πριν από τη μάχη του Μαραθώνα, φέρεται ότι υποσχέθηκε την ελευθερία σε πλήθος δούλων, που

5. Δούλος που εργάζεται σε σιδηρουργείο.

6. Δούλοι που εργάζονται σε εργαστήρι χαλκοπλαστικής.

θα υπηρετούσαν στο στρατό του, υπόσχεση η οποία τηρήθηκε. Τούτο, αν και ουσιστά σποραδικά γεγονότα, δεδωμένους ότι οι Αθηναίοι δεν συνήθιζαν να εμπιστεύονται σε δούλους την άμυνα του κράτους (ακόμα και στις ιδιαίτερα πειστικές συνθήκες του Πελοποννησιακού πολέμου μόνο προς το τέλος χρησιμοποιήθηκαν αναγκαστικά κάποιιοι δούλοι ως κωπηλάτες), εντούτοις αποτελεί μια από τις μοναδικές ομοιότητες με την πόλη-κράτος της Σπάρτης, όπου, όπως θα αναλυθεί παρακάτω (στο βαθμό που είναι εφικτό, δεδομένης της αποσπασματικότητας των πηγών), το καθεστώς της δουλείας ήταν, για ποικίλους λόγους, πολύ διαφορετικό.

Οι δούλοι της Σπάρτης², γνωστοί ως ειλωτες, ήταν ντόπιοι κάτοικοι της Λακωνίας και της Μεσσηνίας, οι οποίοι υποδουλώθηκαν από τους δωριείς εισβολείς (που συνέστησαν την κάστα των «αμοίων»). Ανήκαν πάντα στο σπαρτιατικό κράτος – ποτέ σε ιδιώτες –, το οποίο τους διένειμε μαζί με κάθε κλήρο γης στους σπαρτιάτες ομοίους. Κύριο καθήκον του ειλωτα αποτελούσε η καλλιέργεια του κληροτεμαχίου του κυρίου του, από την οποία όφειλε να αποδίδει σε εκείνον κάθε χρόνο 82 μεδίμνους σιτάρι (70 για τον αφέντη και 12 για τη σύζυγό του) και μια τακτή ποσότητα από κρασί και καρπούς, ενώ τα υπόλοιπα – τα οποία βέβαια ήταν ψιχία – ο ειλωτας δικαιούνταν να τα κρατήσει για τον εαυτό του, αποκτώντας

τοιουτοτρόπως ατομική περιουσία.

Μια άλλη βασική υποχρέωση του σπαρτιάτη δούλου ήταν η στρατιωτική υπηρεσία. Συγκεκριμένα, στις αρχές του 5ου αιώνα ο ειλωτας συνόδευε τον κύριο του στον πόλεμο. Αργότερα όμως, από τα τέλη των Μηδικών και εξής, οι Λακεδαιμόνιοι, όντας ολιγαρχικοί, αναγκάστηκαν να συστήσουν ξεχωριστά σώματα ελαφρά οπλισμένων ειλωτών (στη μάχη των Πλαταιών έλαβαν μέρος 5.000 Σπαρτιάτες και 35.000 ειλωτες). Η συμμετοχή των δούλων στο στρατό τους έδινε μια μοναδική ευκαιρία: κάποιιοι από αυτούς που, επιδεικνύοντας αφοσίωση στην υπηρεσία της πόλης και ανδρεία στη μάχη, κατόρθωναν να διακριθούν, κέρδιζαν τη δυνατότητα να τους δώσει η πολιτεία ως ανταμοιβή την ελευθερία τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε στη Σπάρτη μια νέα τάξη, των απελευθέρων (οι «νεοδαμώδεις»), οι οποίοι μαζί με τους «μόθωνες» ή «μόθακες» (γόνιοι μη νόμιμων ενώσεων ομοίων με ειλωτες), περιέρχονταν σε ένα νέο καθεστώς: ήταν ελεύθεροι, συμμετείχαν, αυτοί και τα παιδιά τους, στη σπαρτιατική εκπαίδευση («αγωγή») και στο στρατό, αλλά δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα. Παρ' όλα αυτά, θα ήταν σφάλμα να συμπεράνουμε από τα παραπάνω ότι οι ειλωτες, εφόσον είχαν δικαίωμα να αποκτούν ατομική περιουσία και δυνατότητα απελευθέρωσης, αποτελούσαν μια ιδιαίτερα ευνοημένη κα-

τηγορία δούλων. Η αλήθεια είναι πως συνέβαινε ακριβώς το αντίθετο. Οι ειλωτες, οι οποίοι ντύνονταν με δερμάτινο χιτώνα και φορούσαν σκούφο από δέρμα σκύλου για να διακρίνονται από τους ομοίους και διαβιούσαν κάτω από πολύ άσχημες συνθήκες, υφίσταντο ιδιαίτερα σκληρή μεταχείριση από τα αφεντικά τους. Το γεγονός αυτό, συνυπολογιζόμενο με το ότι οι σπαρτιάτες δούλοι δεν ήταν «βάρβαροι» από διάφορες πολιτικές, αλλά ντόπιοι με την ίδια γλώσσα και εθνική συνείδηση, οι οποίοι υπερπερούσαν κατά πολύ αριθμητικά των ομοίων (περίπου 10:1), απολογεί το γιατί ο Αριστοτέλης (Πολιτικά 2.6.2-4) θεωρούσε ως νούμερο ένα αδυναμία του λακωνικού συστήματος τον συνεχή κίνδυνο εξέγερσης των ειλωτών. Ιστορικά μνημονεύονται αρκετές εξεγέρσεις ειλωτών, οι μεγαλύτερες εκ των οποίων ήταν τον 7ο αιώνα, το 464-460 π.Χ. (μετά τον μεγάλο σεισμό) και το 370-369 π.Χ. (όταν, μετά την ήττα των Λακεδαιμονίων στα Λεύκτρα, η Μεσσηνία αποσπάστηκε από τη Σπάρτη και ανακηρύχθηκε ανεξάρτητο κράτος), ενώ το 397 μαρτυρείται η Συνωμοσία του Κινάδωνα (σχέδιο για συντονισμένη εξέγερση όλων των μη ομοίων, το οποίο απέτυχε οικτρά όταν προδόθηκε από κάποιον).

Το πόσο μεγάλο κίνδυνο συνιστούσε η πιθανότητα ενός ξεσκακμού των ειλωτών καταφαινεται και από

τον όρο της Νικίειου Ειρήνης (421), με βάση τον οποίο, «αν οι δούλοι επαναστατήσουν, οι Αθηναίοι θα βοηθήσουν τους Σπαρτιάτες με όλες τους τις δυνάμεις, στο μέτρο των δυνατοτήτων τους» (Θουκυδίδης, 5.23.3). Για την αντιμετώπιση αυτής της μόνημ απειλής και την εύρυθμη λειτουργία του κράτους, η πολιτεία της Σπάρτης λάμβανε αυστηρά μέτρα. Κατ' αρχάς, συγκροτούσε ένα σώμα μυστικών αστυνομικών («κρυπτεία»), απαριζόμενο από νεαρούς Σπαρτιάτες. Αυτοί, στο πλαίσιο των δοκιμασιών που υπόκεινταν κατά τη διάρκεια της «αγωγής», στέλλονταν σε αγρούς με εντολή να εξοντώσουν, με τον πιο διακριτικό τρόπο, οποιοδήποτε είλωτα τύγχανε ύποπτος. Επιπλέον, το σώμα των Εφόρων –το οποίο ήταν επιφορτισμένο και με τον έλεγχο των δούλων– έπρεπε κάθε χρόνο, κατά την ανάληψη των καθηκόντων τους, να κηρύτουν τον πόλεμο στους είλωτες. Με αυτό το δεδομένο, οι νεαροί Λακεδαιμόνιοι σκότωναν τους επικίνδυνους δούλους ανεμπόδιοι από ηθικούς φραγμούς ή πιθανότητα κατατηγορίας για ανθρωποκτονία. Με αυτό το σύστημα ο Θουκυδίδης (4.80.1-4) αναφέρει ότι κάποτε θανατώθηκαν μέχρι 2.000 είλωτες μεμιάς χωρίς να γίνει αντιληπτό σε κανέναν το πώς.

Το καθεστώς της δουλείας στη Σπάρτη παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες –οι οποίες όμως αποδεικνύονται επιφανειακές– με αυτό της Κρήτης⁹ (για το οποίο και πάλι οι αρχαίες μαρτυρίες είναι ελάχιστες). Εκεί συναντώνται οι εξής κατηγορίες δούλων: α. οι «χρυσώνητοι», οι οποίοι συλλογίσαν αντικείμενα αγοραπωλησίας και μεταβίβασαν σε ενδεχόμενο θάνατο του ιδιοκτήτη τους και ήταν στη χειρότερη θέση καθώς είχαν τα λιγότερα δικαιώματα, β. οι «μνώται», που ήταν κρατική ιδιοκτησία, και γ. οι «κλαρώται» ή «σφαμιώται», οι οποίοι ήταν προσκολλημένοι στους κλήρους και κατά συνέπεια ανήκαν στους κατώτερους αυτών. Οι «κλαρώται» είχαν την υποχρέωση να κλη-

ριεργούν τη γη μόνοι τους και να αποδίδουν μέρος της σοδειάς στον αφέντη («πάσας»), ενώ κρατώντας το υπόλοιπο συσάρρευαν δική τους περιουσία. Αν μάλιστα ο «πάσας» πέθαινε χωρίς να φάσκει αρσενικό διάδοχο, ο δούλος αποκτούσε δικαίωμα στην περιουσία, την οποία μπορούσε να διεκδικήσει συνάπτοντας νομότυπο γάμο (πιθανόν με θηλυκό μέλος της οικογένειας). Μια πολύ σπάνια περίπτωση αποτελούν οι Κρήτες που, για να αποπληρώσουν κάποιο χρέος, θυσίαζαν την ελευθερία τους, την οποία αποκτούσαν αμέσως μετά.

Διατάξεις του κώδικα της Γόρτυνας, που διασώθηκαν μέχρι σήμερα, ρίχνουν κάποιο φως στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των δούλων. Κατ' αρχάς, οι δούλοι μπορούσαν να κατέχουν κινητή (χρήματα) και ακίνητη περιουσία (οπίη με το περιεχόμενό του). Επίσης, είχαν τη δυνατότητα να συνάπτουν γάμους και να χωρίζουν, χωρίς να απαιτείται άδεια από τον κύριο τους. Όταν ο σύζυγός τους ήταν δούλα, περνούσε και αυτή στην κυριότητα του αφέντη τού αρσενικού δούλου, όπως και τα παιδιά ή του πα αποκόπουν. Αν όμως ο δούλος παντρευόταν ελεύθερη γυναίκα –το οποίο επιπερόταν– και πήγαινε να ζήσει με αυτή, τότε τα παιδιά τους αυτόματα θεωρούνταν ελεύθεροι πολίτες, ενώ στην αντίθετη περίπτωση, που η σύζυγος μοιραζόταν τη στέγη στο σπή ή το κτήμα του κυρίου, τότε τα παιδιά τους ήταν δούλοι του ιδιοκτήτη. Σε περίπτωση που κάποιος δούλος κακοπάθει ή πλήττονταν κατά κάποιο τρόπο, νομικά δικαιούνταν υπεράσπιση, ρόλο τον οποίο αναλάμβανε αναγκαστικά ο κύριός του, ο οποίος, σε περίπτωση δικαίωσης, λάμβανε το ήμισυ της αποζημίωσης. Επίσης, ο δούλος έσφαλλε προξενώντας ζημιά για τον ιδιοκτήτη και αποδεικνυόταν ότι η υπαιτιότητα του λάθους ανήκε στον κύριο, ο δούλος δεν τιμωρούνταν, ενώ, αν από σφάλμα του τελευταίου βλάπτονταν κάποιος τρίτος, τότε ο δού-

λος, και όχι ο κύριός του, όφειλε να καταβάλει την αποζημίωση. Η αλήθεια είναι ότι οι κριτές δούλοι απολάμβαναν όλα τα προνόμια των ελεύθερων με ελάχιστες εξαιρέσεις. Συγκεκριμένα, δεν είχαν δικαίωμα συμμετοχής στα κοινά, δεν μπορούσαν να ασκούν το Γυμνάσιο και δεν έφεραν όπλα, ούτε υπηρετούσαν στο στρατό (το οποίο, δεδομένης της γεωγραφίας της Κρήτης αλλά και των αγαθών της διπλωματικών σχέσεων, δεν κρινόταν απαραίτητο για την εθνική ασφάλεια). Σε περίπτωση όμως που οι «κλαρώται» επικειρούσαν να αποδράσουν –κάτι πολύ σπάνιο, δεδομένων των ευνοϊκών συνθηκών διαβίωσης– αποστερούνταν όλων των προνομίων και περιέπιπταν στο καθεστώς των «χρυσώνητων». Στην αντίθετη περίπτωση, κατά την οποία επιτύγχαναν την χειραφέτησή τους –κάτι που μπορούσε να συμβεί σε «μνώται» και «κλαρώται»–, ζούσαν πλέον ως απελεύθεροι στις συνοικίες των ξένων και απολάμβαναν τα ίδια προνόμια με αυτούς.

Συγκρίνοντας τη θέση των δούλων στην Αθήνα, τη Σπάρτη και την Κρήτη παρατηρείται η ύπαρξη κάποιων ομοιοτήτων και αρκετών διαφορών, οι οποίες εντοπίζονται διά γυμνού οφθαλμού και σφειλονται σε ποικίλους λόγους.

Μια βασική διαφορά, που συσιντά παράλληλα και γενεσιουργό αιτία για την ύπαρξη διαφορών στο καθεστώς δουλείας στην εκάστοτε πόλη, είναι ότι οι δούλοι της Αθήνας ήταν στην πλειονότητά τους μη Αθηναίοι, ενώ οι είλωτες ήταν ντόπιοι. Κατά συνέπεια, οι πρώτοι, ακολουθώντας τα πρότυπα που είχε θέσει και ο Πλάτων (κατά τα οποία «για να υποτάσσονται εύκολα οι δούλοι δεν πρέπει να είναι συμπατριώτες, αλλά αντίθετα να διαφέρουν πολύ στη γλώσσα»), διατηρούσαν «βάρβαρους», οι οποίοι δεν ενδύναντο να αποκτήσουν ενόπτια, κοινή ταξική συνειδηση, ή κοινό πρόγραμμα δράσης να απειλήσουν με οποιονδήποτε τρόπο την αθηναϊκή πολιτεία. Τούτο

7. Δούλοι σε αγροτικές ασκολίες.

απαντά στο εύλογο ερώτημα γιατί δεν εξεγέρθηκαν ποτέ οι αθηναϊκοί δούλοι, με φωτεινή εξαίρεση, που βέβαια συνιστά ιδιόζουσα περίπτωση, το 413, μετά την κατάληψη της Δεκέλειας από τους Σπαρτιάτες, την απόδραση 20.000 δούλων από τις μοναδικά –για τα αθηναϊκά δεδομένα– επαχθείς συνθήκες του Λαυρίου (Θουκυδίδης 7.27.3-5). Αντιθέτως, οι Λακεδαιμόνιοι, υποδουλώνοντας τους ντόπιους κατοίκους, γνώριζαν ότι «έσπεραν ανέμιους για να θερμόσιν θύελλες». Οι ειλώτες είχαν κοινή καταγωγή και άσβεστο πόθο να κερδίσουν την ελευθερία τους σε ομαδικό επίπεδο, ο οποίος υποδαυλιζόταν και από την κακομεταχείρισή τους από τους Σπαρτιάτες, κάτι που οι Αθηναίοι και οι Κρήτες δεν συνήθιζαν, πιστεύοντας στα θετικά αποτελέσματα της καλής μεταχείρισης. Ένας επιπλέον παράγοντας, που ενίσχυε τη δυνατότητα των ειλώτων να εξεγερθούν, αποτελούσε το γεγονός ότι λόμβαναν, έστω και υποτιμωδώς, στρατιωτική εκπαίδευση και μο-

ρούσαν να είναι σε κάποιες περιπτώσεις οπλισμένοι, εφόσον αναγκαστικά συμμετείχαν στον σπαρτιατικό στρατό, κάτι που οι Αθηναίοι απέφευγαν, στο βαθμό που ήταν εφικτό, ενώ οι Κρήτες το απαγόρευαν. Τούτο αποτελεί συνέπεια της ολιγαρχίας των Λακεδαιμόνιων, έναν κίνδυνο που ούτε η Αθήνα –όπου στα μέσα του 5ου αιώνα αντιστοιχούσαν 100.000-170.000 ειλώτες σε 20.000 ομοίους– συνιστούσε από μόνη της άμεσο κίνδυνο για τους Σπαρτιάτες, 100.000 Αθηναίους και 25.000 μετοίκους, αλλά ούτε και η Κρήτη –όπου πιθανόν δούλοι και ελεύθεροι ήταν σε ίσα ποσοστά– κλήθηκαν ποτέ να αντιμετωπίσουν.

Μια άλλη βασική αιτία της διαφοροποίησης του δουλικού καθεστώτος στην Αθήνα, τη Σπάρτη και την Κρήτη αποτελεί φυσικά το διαφορετικό

πολιτικό καθεστώς, που ίσχυε στην καθενιά από αυτές. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι οι ειλώτες δεν είχαν κανένα νομικό καθεστώς και καμιά δικαιοπρακτική ικανότητα συνάδει με το μεικτό πολίτευμα της Σπάρτης, που έφραζε προς την ολιγαρχία, ενώ το αθηναϊκό δημοκρατικό καθεστώς μπορεί βέβαια να μη δίνει νομική υπόσταση, δικαιολογεί όμως την παρακώρση ορισμένων δικαιοπρακτικών ικανοτήτων σε κάποιους δούλους. Όσο για την αριστοκρατική Κρήτη, όπου οι δούλοι, αν και δεν είχαν νομική υπόσταση, είχαν όμως περισσότερα δικαιώματα σε δικαιοδικό αλλά και προσωπικό επίπεδο, τούτο ίσως δεν αποτελεί απόρροια του πολιτεύματος. Πιθανόν είναι αποτέλεσμα μιας νοοτροπίας φιλειρηνικής και ευγενικής, που δίδει τους Κρήτες από τη μινωική ακόμα εποχή και έρχεται σε αντίθεση με τη σπαρτιατική νοοτροπία, η οποία απαιτούσε τυφλή αφοσίωση του Σπαρτιάτη στο κράτος και μόνιμη πολεμική ετοιμότητα, που επέβαλλαν έμμεσα την εξάρτηση από τους ειλώτες, προκειμένου εκείνοι να εργάζονται και οι όμοιοι να επιτελούν ανενόχλητα το καθήκον τους.

Το τελευταίο στην ουσία συνιστά και την πιο αξιόλογη ομοιότητα ανάμεσα σε Σπαρτιάτες, Αθηναίους και Κρήτες, που χρησιμοποιούσαν τους δούλους για να έχουν εκείνοι την πολυτέλεια να συμμετέχουν στα κοινά. Βέβαια και σε αυτό το σημείο υπάρχει κάποια διαφοροποίηση ανάμεσα στις τρεις περιπτώσεις. Συγκεκριμένα, οι Λακεδαιμόνιοι θεωρούσαν υποτιμητική τη δουλειά, προοριζόμενη μόνο για τους δούλους (ειλώτες) και κλέυζαν μάλιστα τους Αθηναίους που εργάζονταν (Πλούταρχος, *Λυκούργος* 24.3). Οι Αθηναίοι, από την άλλη, μπορεί αφενός να θεωρούσαν τη μισθιατή εργασία ως κατάθεση φυσικών δυνάμεων, δηλ. του ίδιου του σώματος, συνενδώς ισοδύναμη με τη δουλειά, και αφετέρου ιδιαίτερα οι μορφωμένοι να αντιμετωπίζουν με συνεχώς αυξανόμενη περιφρόνηση τα μηχανικά

επαγγέλματα αναθέτοντάς τα όλο και συχνότερα σε δούλους –καταδικάζοντας έτσι την πόλη τους σε τεχνολογική καθυστέρηση–, εντούτοις όμως στην ουσία καταδίκιζαν την αεργία με «δίκη αργίας» και αρκετοί από αυτούς ήταν υποχρεωμένοι –παρά την κατοχή δούλων– να ασχολούνται με κάποιες μορφές εργασίας.

Συνοψίζοντας, δικαίως δύναται να διατυπωθεί η άποψη ότι οι τόσο διαμετρικά αντίθετοι πολιτισμοί της Αθήνας, της Σπάρτης και της Κρήτης έβρισκαν σε μεγάλο βαθμό κοινό τόπο στη θέση του Αριστοτέλη (1.1259a) ότι «η δουλεία είναι αναγκαία αφού επιτρέπει σε ελεύθερους να αποφεύγουν τις εργασίες που ταπεινώνουν το φρόνημα και φθείρουν το σώμα»!

Σημειώσεις

1. A. Andrews, *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, μτφρ. Α. Παναγόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σ. 204.

2. Στο ίδιο, σ. 205. M.M. Austin / P. Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Τ. Κουκουλιός, Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1998, σ. 95-96, 108. J.B. Bury / R.

Meiggs, *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας μέχρι το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σ. 186. R. Flacelière, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Γ.

Βανδώρος, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1999, σ. 67. K.M. Κολώμφοβα / Ε.Α. Οζερέτακια, *Η καθημερινή ζωή στην Αρχαία Ελλάδα*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2000, σ. 173-174. C. Mossé / A. Schnapp-

Gourbeillon, *Επίσημη ιστορία της αρχαίας Ελλάδας (2000-31 π.Χ.)*, μτφρ. Λ. Στεφάνου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1996, σ. 217. Δ. Πετρόπουλος, «Οι Δούλοι», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, τόμ. 2, σ. 466.

M.B. Σακελλάρη, *Η αθηναϊκή Δημοκρατία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000, σ. 91-92.

3. Andrews, *ό.π.*, σ. 205-206. Flacelière, *ό.π.*, σ. 67, 70. Κολώμφοβα / Οζερέτακια, *ό.π.*, σ. 176. Πετρόπουλος, *ό.π.*, σ. 466, 468. T.B.L. Webster, *Everyday Life in Classical Athens*, Batsford Ltd, London 1969, σ. 44-45.

4. Andrews, *ό.π.*, σ. 205-206. Flacelière, *ό.π.*, σ. 70-72. Κολώμφοβα / Οζερέ-

τακία, σ. 176-177, 193-194, 198. Π. Κόννολλυ / Χ. Ντοττ, *Η αρχαία πόλη. Η ζωή στην Αθήνα και στη Ρώμη*, μτφρ. Μ. Λεβεντοπούλου, Πατάκας, Αθήνα 2001, σ. 46. Πετρόπουλος, *ό.π.*, σ. 466, 468. C.E. Robinson, *Everyday Life in Ancient Greece*, Oxford Clarendon Press, Oxford 1972, σ. 88. Σακελλάρη, *ό.π.*, σ. 144-145. Webster, *ό.π.*, σ. 44-45.

5. Austin / Vidal-Naquet, *ό.π.*, σ. 145, 207. Flacelière, *ό.π.*, σ. 68-72. Κολώμφοβα / Οζερέτακια, *ό.π.*, σ. 185, 187-188, 194-195. M. Lengelle, *Ο θεσμός της δουλείας*, μτφρ. Σ. Βασιλείου, Δαίδαλος-Ζαχαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 141. Πετρόπουλος, *ό.π.*, σ. 468. Robinson, *ό.π.*, σ. 87-88. Σακελλάρη, *ό.π.*, σ. 6-7, 143-144. Webster, *ό.π.*, σ. 43-44.

6. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Flacelière, *ό.π.*, σ. 70. Σακελλάρη, *ό.π.*, σ. 144-145.

7. Andrews, *ό.π.*, σ. 211. Flacelière, *ό.π.*, σ. 68-69. Κολώμφοβα / Οζερέτακια, *ό.π.*, σ. 201. Robinson, *ό.π.*, σ. 88. Σακελλάρη, *ό.π.*, σ. 142-144, 147, 300. Webster, *ό.π.*, σ. 45.

8. Andrews, *ό.π.*, σ. 212. Austin / Vidal-Naquet, *ό.π.*, σ. 121, 124-127, 129. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 147-148. J.T. Hooker, *The Ancient Spartans*, London 1980, σ. 118-119. Mossé / Schnapp-Gourbeillon, *ό.π.*, σ. 326. Πετρόπουλος, *ό.π.*, σ. 441. Robinson, *ό.π.*, σ. 88.

9. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

10. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

11. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

12. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

13. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

14. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

15. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

16. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

17. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

18. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

19. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

20. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

21. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

22. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

23. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

24. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

25. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

26. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

27. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

28. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

29. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

30. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

31. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

32. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

33. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

34. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

35. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

36. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

37. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

38. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

39. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

40. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

41. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

42. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

43. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

44. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

45. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

46. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

47. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

48. Andrews, *ό.π.*, σ. 206. Bury / Meiggs, *ό.π.*, σ. 152-154. R.F. Willets, *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969, σ. 147-150.

The State of Slavery in Classical Antiquity

Maria Girtzi

In the Homeric age the phenomenon of kings transacting all sorts of business is considered natural, the borderline between works exclusively carried out by slaves and those accomplished by free men being ambiguous. In classical antiquity, however, this situation has changed drastically, since slavery in the then known world is regarded a mere natural state. The wealth of ancient sources sheds ample light on the state of slavery in ancient Greece. Most information refers to Athens, for which are known, for example, the way of obtaining slaves, the categories of slaves and their occupations, their treatment and legal status, the possibilities of their emancipation etc. Although the available data on Sparta and Crete are fewer and fragmentary, they nevertheless picture quite clearly the state of slavery there; as a result, interesting comparisons can be made among the three major city-states of antiquity and remarkable conclusions can be reached.